

VÂSİL B. ATÂ VE SAHABE DÖNEMİ SİYASİ OLAYLARINDAN HZ. OSMAN'IN ÖLDÜRÜLMESİ İLE CEMEL SAVAŞINI DEĞERLENDİRME BİÇİMİ*

Muhammed Ragıp Kaplan**

Öz

İslâm düşünce tarihinde belirgin bir iz bırakmış, ilmi şahsiyetlerden biri de Vâsıl b. Atâ'dır. O, dini anlayışı itibarı ile kendi dönemine damgasını vurduğu gibi kendinden sonraki zamanlarda da kendisinden söz ettirmiştir. Vâsıl b. Atâ H. 80 yılında dünyaya gelmiştir. Medine'de Ebu Hâşim Abdullah b. Muhammed b. Hanefiyye'den, ayrıca Basra'da Hasan-ı Basri'den ilim tedris etmiş ve muâsırı bir çok ilmi şahsiyet ile temasta bulunarak yetişmiştir. Hicri II. Yüzyılın başlarında Hocası Hasan-ı Basrî ile Mürtekb-i kebire meselesindeki farklı düşüncesi sebebi ile hocasının ders halkasını terk ederek müstakil bir ilim halkası oluşturmuştur. Mu'tezile Mezhebi'nin kurulmasının başlangıcı olarak da kabul edilen bu ayrılma sonrasında ihtilafli dini meselelerin bir çoğunda özgün yaklaşımlar oraya koyma ile dikkatleri üzerine çekmiştir. Vâsıl b. Âta, ayrıca hayatı boyunca dahilî aşırı yorumlara ve harici itirazlara karşı durarak saf İslam akidesinin yılmaz savunucusu olmuştur.

Bu çalışma, Vâsıl b. Atâ'nın Müslümanlar arasında ihtilafli alanlardan biri olan Hz. Osman'ın öldürülmesi hadisesi ile Cemel Vâ'kasına katılanların dini hükmüne dâir yaklaşımını ortaya koymayı hedeflemiştir. Ayrıca Müslümanların birbirlerinin kanını akıttıkları bu hadiselerle yaklaşımında onun hangi sâiklerle hareket ettiğinin anlaşılmasını amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Vâsıl b. Atâ, Hz. Osman, Cemel Vâkası, Fâsık

THE EVALUATION FORM OF WÂSİL THE KILLING OF KHALIFA OSMAN AND THE CEMEL WAR FROM THE POLITICAL EVENTS OF PERIOD COMPANION

One of the scholarly personalities who left a significant mark in the history of Islamic thought is Vâsıl. As he marked his era by his religious conception he was mentioned

*Bu çalışma Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nde devam eden "Erken Dönem Mu'tezili Düşüncenin Teşekkül Süreci (H. 80-144 Arası Dönem)" başlıklı doktora tezine esas alınarak hazırlanmıştır. This study was prepared based on my doctorate thesis titled "The Process of Formation of Early Thought of Mu'tezila (Between the Period of Hijri 80-144)" Continuing at Van Yüzüncü Yıl University. Ayrıca 15-17 Mart 2019 tarihleri arasında Malatya'da düzenlenen II. Uluslararası Battalgazi Multidisipliner Çalışmalar Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuş ve henüz yayınlanmamıştır.

Makale Gönderim Tarihi: 30.03.2019, Kabul Tarihi: 30.04.2019

Doi: 10.26791/sarkiat.547076

** Öğretmen, Hizan Mesleki ve Teknik A.L. Okulu (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelâm Bilim Dalı Doktora Öğrencisi), m.rgp@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-0745-8228

in later times. Vâsıl was born in the hijri year 80. He took lessons from Abu Hashim Abdullah b. Muhammad b. Hanefiyye in Medina, and also from Hasan-ı Basri in Basra. In addition, he was brought up in contact with a large number of intellectual figures. Wâsıl has abandoned the instructor's ring and has created an independent scientific ring on the matter of great sin because he thinks differently from his teacher Hasan Basri at the beginning of the second century of hijri. After this separation, which was also accepted as the beginning of the establishment of Mu'tazila Communion, Wâsıl has attracted attention revealing original approaches in many of the controversial religious issues. In addition, Wâsıl has been a staunch advocate of pure Islamic fury, opposing internal extreme interpretations and external objections throughout his life. This study aimed to put forward Wâsıl's approach to the religious rule of the participants of the Cemel Incident and the occurrence of the murder of Khalife Osman which was one of the disputed areas among Muslims. In addition, Muslims in the blood of each other in his approach to these events it is aimed to understand what kind of he acted with.

Keywords: Kalâm, Mu'tezila, Wâsıl, Khalife Osman, Cemel Incident, miscreant

GİRİŞ

İslam tarihinin erken döneminde müslümanlar arasında ciddi ihtilaflar başgöstermiştir. İhtilaflardan sonuçları itibarı ile en hassas olanlarından birisi de şüphesiz ki Hz. Osman'nın bir isyan hareketi sonucunda öldürülmesi hadisesi, bu hadise ile bağlantılı olarak meydana gelen Cemel Savaşı olmuştur. Söz konusu iki vaka da özü itibarı ile siyasi sâikler ile gerçekleşmiştir. Ancak siyasi temelde gelişen bu hadiseler bir takım itikâdi meseleseri de müslüman toplumunun gündemine taşımıştır. Müslümanların birbirlerine kılıç çekerek birbirlerinin kanını akıttığı bu olaylarda kimin haklı ya da haksız olduğu, dini karşılığı “büyük günah/kebire” olarak görülen bir müslümanın öldürülmesinin dini açıdan nasıl tanımlanacağı ve bu günahı işleyenin hangi sıfat ile nitelendirileceği hususları öne çıkan konular olmuştur. Bu çerçevede müslüman toplum farklı tezler öne sürerek ihtilaf etmişlerdir. Siyasi mezheplerin ve yeni dini fırkaların da teşekkül etmeye başladığı bu dönemde söz konusu iki hadiseye yaklaşım derin bir ihtilaf konusu olarak tartışılmaya devam edilmiştir. Vâsıl b. Âta ise bu ihtilaf alan ile ilgili farklı bir söylem geliştirmiş, ve yeni bir yaklaşım tarzı ortaya koymuştur.

1. VÂSIL B. ATÂ VE İLMİ KİŞİLİĞİ

Adı Vâsıl b. Atâ, Künyesi Ebû Huzeyfe'dir.¹ Lakabı, Gazzâl'dir.² Kendisinin iplikçilikle hiç uğraşmamasına rağmen el-Gazzâl (Dokumacı) ismi ile anılmasının sebebi dokumacılar çarşısında (sûku'l-Gazzal) çalışan fakir kadınlara sadaka vermek³

¹ Hayyât, Ebû'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Hayyât, *el-İntisar ve'r-redd âla ibn-i Ravendî el-mülhîd*, thk. Niyberg, 2. Baskı (Beyrut: Daru'l-Arabiyye li'l-Kitap, 1993), 67; Şerîf El-Murtazâ, Ali b. Alemü'l-hüdâ Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî eş-Şerîf el-Murtazâ, *Emali'l-Murtazâ :Gureru'l-fevâid ve dureru'l-Kelâid*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim (b.y.: Daru'l-İhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1954), 1:163.

² Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *Fazlü'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid (b.y.: Daru't-Tunusiyye, 1974), 239.

³ Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî, *El-Kâmil*, thk. Muhammed Ebû'l- Fadl İbrahim, 3. Bsk. (Kahire: Daru'l-Fıkr Arabi, 1997), 3:141-142.

veya dokumacılar çarşısında iş yeri bulunan ve sütkardeşi olduğu iddia edilen⁴ Ebû Abdullah el-Gazzâl⁵ isimli arkadaşını ziyaret etmek için sıklıkla oraya gitmesi olmuştur.⁶

Vâsıl b. Atâ'nın, Medine'de hicri 80/ 699 senesinde dünyaya gelmiş olmasında ittifak edilmiştir.⁷ Onun Ebû Haşim Abdullah'ın (ö. 98/716-17) yanında yetiştiği ve bu dönemin uzun bir zaman boyunca devam ettiği anlaşılmaktadır.⁸ Kaynakların aktardıkları şekli ile Vâsıl b. Atâ'nın yanında yetiştiği kesin olan Ebû Haşim Abdullah, geniş ilim sahibi ve hüccet ile konuşmada marifet ehli bir ilmi şahsiyet olarak tanıtılmıştır.⁹ Onun zorlu siyasi dönemleri yaşamış birisi olarak tecrübe sahibi, Kelâm ilmini Hasan ve Hüseyin kardeşlerinden daha iyi derecede bilen ve geniş ilim ve marifet sahibi babası Muhammed b. Hanefiyye (ö. 81/700) tarafından yetiştirildiği belirtilmiştir.¹⁰

Vâsıl b. Atâ'nın hocası Ebû Haşim Abdullah'ın H. 98 yılında¹¹ Emevî Halifesi Süleyman b. Abdülmelik (ö. 99 /717) tarafından zehirletilmek suretiyle suikasta uğrayıp vefat etmesi¹² Vâsıl b. Atâ için Medine'deki hayatı ile ilgili bir dönüm noktası olmuş ve bu olaydan sonra ailesi ile beraber Basra'ya taşınmıştır.

Vâsıl b. Atâ, Basra'yı mekân edindikten sonra da Basra'da ilmi, takvası ve faklı siyasi duruşu ile en fazla temeyyüz etmiş tabiîn neslinin önde gelen şahsiyetlerinden Hasan-ı

⁴ Şerif el-Murtazâ, *Emali*, 1:163.

⁵ İbnü'l- Murtazâ, el-Mehdî-Lidîmillâh Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, *Babu zikri'l- Mu'tezile min el-Munye vel-Emel fi şerhi Kitabi el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Usamu'd-Din Muhammed Ali, (b.y.: Daru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, 1985), 33.

⁶ Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, *el-Beyân ve't- Tebyîn*, thk. Abduselam Muhammed Harun , 7. baskı, (Kahire: Mektebetu'l-Hancı, 1998), 1: 33 ; Müberred, *el-Kamil*, 3: 141; İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, Kâhire: matbatu'l-İstik'ame, 1929, 251.

⁷ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 251; İbnü'l- Murtazâ, el-Mehdî-Lidîmillâh Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, *Tabakâtu'l Mu'tezile*, thk., Susanna Diwald- Wizer, 2. bs., (Beyrut: y.y., 1987), 29; Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fi) zikri'l-hıttat ve'l-âşâr*, (Beyrut: Daru Sadr, ts.), 2: 345.

⁸ Malatî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdîrrahmân el-Malatî et-Tarâifî el-Askalânî, *et-Tenbih ve'r- redd âla ehli ehvâ ve'l-bid'a*, thk., Muhammed Zinhum Muhammed Azb, 1. bs., (Kahire: Mektebetu'l-Medbulî, 1993), 31; Neşvân Himyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Himyerî el-Yemenî, *el-Huru'l-Îyn*, thk., Kemal Mustafa, 2. baskı, (Beyrut: Daru'l-Âzal, 1985) 260.; Makrîzî, *el-Hitat*, 2:345; Taşkoprîzâde Ahmed Efendi, *Miftahu's-sa'ade ve misbahu's-seyyâde*, (Beyrut: Darul Kutubi İlmiye, 1985), 2:144,145.

⁹ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Kitabu't-Tabaka'l-kebîr*, thk., Ali Muhammed Amir, (Kahire: Mektebetu'l-Hancı, ts.), 7:321, 322; Ebû'l-Ferec İsfahânî, Ebû'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, thk., Seyyid Ahmet Sagar, 2. bs., (Kum: Menşurat şerif Radî, 1995), 123.

¹⁰ Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk., Emir Ali Mehna, Ali Hasan Faûr, 3. bs., (Beyrut :Daru'l-Mearif, 1993), 1:174-175.

¹¹ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *el-bidâye ve'n-Nihaye*, thk., Abdullah b. Abdulmuhsin Et-Türkî, (Cize: Dâru'l-Hicr Li't-Tibaa ve'n-Neşr, 1997), 12:637.

¹² Ebû'l-Ferec İsfahânî, *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*, 123-124.

Basrî'nin (ö. 110/ 728) ders halkasına katılmış,¹³ burada dört sene civarı bir sürede,¹⁴ Hasan-ı Basrî'den Hadis (Ahbar), Fıkıh, Kelâm alanlarında ilim öğrenmiştir.¹⁵ Ancak "Büyük Günah Meselesinde" Hasan-ı Basrî ile fikir ayrılığına düşüp hocasının ilim halkasından ayrılmış, Mu'tezile mezhebinin ilk nüvesi olacak yeni bir ilim halkası kurarak düşüncelerini yaymaya başlamıştır. O, Ayrıca döneminin diğer önde gelen ilim erbabı şahsiyetler ile de etkileşime geçmiş ve döneminin farklı ilmi simaları ve görüşleri hakkında bilgi sahibi olmuştur.¹⁶ Bundan kaynaklı olarak da onun dini ilimlerin yanında yaşadığı dönemin mezhep, fırka ve farklı inançlarını da kapsayacak geniş bir bilgi birikimini edindiği anlaşılmaktadır.¹⁷ Ayrıca onun, dilin bütün inceliklerine vakıf olmasından güçlü bir münazara yeteneğine, kuvvetli bir ikna kabiliyetine ve etkili bir hitabet hünerine sahip olduğu kaynak eserlerden açıkça anlaşılmaktadır.¹⁸ Öyle ki O, "... dünyaya gelmiş fevkalâde insanlardan birisi" olarak nitelendirilmiştir.¹⁹

Vâsıl b. Atâ'nın abartılı uzunlukta ve gözle fark edilebilecek eğrilikte bir boyuna sahip olduğu,²⁰ ayrıca dilinde "r" harfini "ğ" sessi ile çıkarmasına sebep olacak bir peltekliliğin olduğu belirtilmiştir. Ancak Vâsıl b. Atâ, dilindeki bu engellilik durumunun kendisini sınırlamasına izin vermemiş, tarihte ikinci bir örneğine rastlanılmayan bir ustalıkla konuşma, vaâz, hutbe ve münazaralarında "r" harfinin geçtiği kelimelerin eşanlamlısını kullanarak ya da dolaylama yapmak sureti ile bu engelliliğinin üstesinden gelmeyi bilmiştir.²¹ Öyle ki onun bazı ayeti kerimeleri bile manası ile okuduğu rivayet edilmiştir.²² Nitekim Onun dönemin Basra vâlisi Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'in de hazır bulunduğu ortamda irtcalen irad ettiği hutbe şayanı takdir olmuştur. Zira o, "r" sesinde peltek dilli olmasına rağmen bu hutbede "r" harfini kullanmada imtina etmeyi başarabilmiştir.²³ Bu sebeple de döneminin meşhur şâiri Beşşar b. Bürd'ün övgüsüne mazhar olmuştur.²⁴

¹³ Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâd, *el-Fark beyne'l-firak*, thk. Muhammed Osman Hüseyin, (Kahire: Mektebetü'l-İbn-İ Sina, ts.), 34,107.; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1:59.; Neşvân Himyerî, *el-Huru'l-îyn*, 260.; İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyatu'l-a'yan, ve enbaü ebnai'z-zaman*, thk., İhssan Abbas, (Beyrut: Dâru Sâdr, 1977), 6: 8; Makrîzî, *el-Hitât*, 2: 345; Tac Kübrazade, *Miftahu's-sâadet*, 2:145.

¹⁴ Kâdî Abdülcebâr, *Fazlü'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 235.

¹⁵ Şehristani, *el-Milele ve'n-nihal*, 1: 59; Taşkoprîzâde Ahmed Efendi, *Miftahu's-Sa'ade*, 2: 145.

¹⁶ Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Muavved, Adil Ahmed Abdu'l-Mevcud, Âbdu'l-Fettah Ebü Sinne, 1. Baskı, (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995), 7: 118.

¹⁷ Câhîz, *el-Beyân ve't-Tebîn*, 1: 26.

¹⁸ Câhîz, *el-Beyân ve't-Tebîn*, 1: 24; Neşvân Himyerî, 260; İbnü'l- Murtazâ, el-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, *Tabakatu'l Mu'tezile*, thk., Susanna Diwald- Wizer, 2. bs., (Beyrut: Daru'l-Muntazir, 1987), 28-29; Bk. Süleymân eş-Şevâşî, *Vâsıl. b. Atâ ve ârâuhu'l-Kelâmiyye*, (b.y.: Daru'l-Arabiyyet li'l-kitab, 1993), 66.

¹⁹ Husrî, Ebü İshâk İbrâhîm b. Alî b. (İbrâhîm b.) Temîm el-Ensârî el-Fihri el-Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, 4. Baskı, (Beyrut: Daru'l-Cil, ts.), 2: 473.

²⁰ Şerif el-Murtazâ, *Emâlî*, 165.

²¹ Câhîz, *el-Beyân ve't-Tebîn*, 1: 24 vd.; Müberred, *el-Kâmil*, 3:143; Husrî, *Zehrü'l-âdâb*, 2: 473; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan*, 6: 7.

²² Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-) meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî, 2. Baskı, daru't-(Lübnan:Turasu'l-Arabî, 1990), 8: 558.

²³ Kâ'bî, Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî, *Babu Zikru'l-Mu'tezile (Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile* Kitabı kapsamında neşredilmiştir.), Thk., Fuad Seyyid, (b.y.: Daru'l-

Onun ilmi kişiliği bir çok kimsede hayranlık uyandırmış ve kısa sürede etrafında onun fikirlerini benimseyen ve dava edinen, görüşlerini uzak İslâm beldelerine taşıyıp dâi misyonu edinen önemli bir kitlenin oluşmasında sebebiyet vermiştir.²⁵ Örneğin Hasan el-Basri'nin seçkin talebelerinden Amr b. Ubeyd uzun yıllar Hasan el-Basrinin ilim halkasının müdavimleri arasında bulunup, Onun yanında hafızu'l- Kûr'ân olup ve hocasına yakın kimselerden olabilmeyi başarma ile meşhur olmasında rağmen sonradan Vâsıl b. Atâ'ya tabi olmayı seçmiştir. Vâsıl b. Atâ'nın etkileyici kişiliği onu yıllardır kedisine emek veren hocasında koparabilmiştir.²⁶

Vâsıl b. Atâ dünya malına değer vermediği gibi²⁷ sahip olduklarını hayır yolunda sarf etmeyi ve zâhidane bir hayat yaşamayı hayat prensibi edinmiştir. Onun malının sadakasını vermek için dokumacılar çarşısını sık sık ziyaret edip burada çalışan muhtaç ve iffet sahibi kadınları tanımaya çalıştığı,²⁸ ayrıca maddi olarak düşkün ve yetim kimseleri kollayıp onları desteklediği²⁹ kaynaklarda yer almıştır. Onun babasından kalan yirmi bin dirhemi bir küpün içine koydurarak arkadaşlarına; ihtiyacı olanın ondan alabileceğini, ancak ihtiyacı olmayanın onu ihtiyaç sahiplerine bırakmasını söylemesi ve sonrasında da bu alışkanlığını hayatı boyunca devam ettirmesi yardımseverliği ve dünya malına yaklaşımını ortaya koyan en çarpıcı örneklerden birini oluşturmuştur.³⁰ Basra vâlisi Abdullah b. Ömer b. Abdulaziz'in kendisi ve ailesi için Vâsıl b. Atâ'ya bin dirhem nafaka vermek istemesine karşılık onun bunu reddetmesi; vâlinin bu malın kendi şahsi malı olduğu Beytü'l-Mal'dan olmadığını belirtip ısrar etmesi üzerine onun: “ben nefsimi farklı bir yola davet ettim ve nefsim bana uydu. Şimdi ben onu girdiği yoldan çıkarıp başka bir yola sevk etmeyeceğim” demesi onun dünya malına yaklaşımını gösteren diğer çarpıcı bir örnektir.³¹

Vâsıl b. Atâ, Müslümanların egemenlik kurduğu yeni şehirlerdeki farklı inanç ve kültürlerin İslâm dışı itikatlarına karşı yeni dinin temel inanç sisteminin en önde gelen savunucularından biri konumunda olmuştur.³² Ayrıca onun Senevîler ve Manehsit'lere karşı defalarca münazaralara katıldığı ve bu amaç ile Maniheistlere karşı “Kitabu Elfu Mesele fi Redd âlâ Mâneviyye” isimli bir eser kaleme aldığı kaynak eserlerde yer almıştır.³³ Benzer şekilde onun muhalifi İslâmî fırkalar ile çetin bir mücadele içine girdiği bilinmektedir. Kadı Abdulcebbâr'ın aktardığı bir rivayet bu durumu açıkça göstermektedir. O, bu hususa dair; “Vâsıl b. Atâ döneminde Haricîler, Mürcîe'den bir gurup, Şîâ'nın aşırıları çoğalıp yayılmaya başlayınca Vâsıl b. Atâ onlar ve Cehm b. Safvvan (ö. 128/745-46) ile mücadeleye başladı. Bunların tamamı ona muhalif

Kutubi'l-Mısıriyye, ts.), 65; Bk. Muhammet Selim İPEK, *Vâsıl B. Atâ'nın “Ra”Siz Hutbesi*, JASSS, (Bahar/2 2015): 199-204.

²⁴ Câhîz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1: 23.

²⁵ Zühdi Cârullah, *el-Mu'tezile*, 2. Baskı, (Beyrut: el-Ehliyyetu l'n-Neşri ve't-Tevzî' 1974), 72 vd.

²⁶ Şerîf el-Murtazâ, *Emâlî*, 1:163.; İbnü'l-Murtazâ, *el-Munye ve'l-emel*, 39-40.

²⁷ Safvvan el-Ensârî, Vâsıl b. Atâ'nın dünya malına değer vermeyişini şöyle bir mısra ile övmüştür. “bir dinara dokunmamış, bir dirhem biriktirmemiş, kendisi için biçilen bir elbiseye de tanıklık etmemiş...”, Câhîz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1: 27.

²⁸ Müberred, *el-Kâmil*, 3: 143.

²⁹ Câhîz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1: 26.

³⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizal*, 239.

³¹ Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizal*, 238.

³² Josef Van Ess, “İslâm Kelamının Başlangıcı”, Çev., Şaban Ali Düzgün, *AÜİFD*, 41, (Ankara 2000): 401.

³³ Raşit Hayyun, *el-Mu'tezile: Basra, Bağdat*, (London: Daru'l-Hikme, 1997), 66.

idiler”³⁴ ifadelerine yer vermiştir. O, münazaralarında naklin yanında³⁵ yeri geldiğinde akli bir hüccet olarak kullanan ilk ilmi şahsiyet olarak kabul edilmiştir.³⁶

Vâsıl b. Atâ'nın Mu'tezilî görüşleri, fikirsel oluşumların mücerret olarak kendisini oluşturan etmenlerden soyutlanamayacağı gerçekliğinden hareketle onun içinde yetiştiği fikirsel iklimden beslenmiştir.³⁷ Nitekim Vâsıl b. Atâ'nın dile getirdiği görüşler ile çağdaşı ya da kendinden önce yaşamış bazı ilim erbabı şahsiyetlerin fikirleri arasındaki benzerlik bu gerçeği teyit etmektedir. Onun özellikle “Kader” meselesi ile “Adl”, “Tevhit” ve “İmamet” meselelerinde Gaylân ed-Dimeşkî (ö. 120/738), Sıfatlar ve Halkul-Kûr'ân meselelerinde Cehm b. Savân'ın görüşlerinden etkilendiği anlaşılmaktadır.³⁸ Vâsıl b. Atâ'nın içinde yaşadığı toplumdaki inançsal ve fikirsel mozaik onun hakeza etkilendiği ve beslendiği diğer bir alan mesabesindedir. Zira Vâsıl b. Atâ son derece cevval bir haleti ruhiye ile aykırı ve muarız düşüncelerle fikirsel mücadele içerisine girmiş, muarızlarını cerh etme ve inandığı görüşleri yayma çabası içinde olmuştur. Bu durum, onun oldukça zengin bir düşünce altyapısına sahip olmasını sağlamıştır. Onun en yakın arkadaşı Amr b. Ubeyd'in (ö. 144/716) “... Müfrit Şiilerin, sapık Haricîlerin, zındıkların, Dehrîlerin, Mürcilerin ve diğer muhaliflerin görüşlerini onun kadar iyi bilen ve onlar ile mücadele etmede onun kadar kabiliyetli başka birisi yoktur”³⁹ şeklindeki ifadesi bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Vâsıl b. Atâ'daki bu ilmi yetkinlik ve münazara yeteneği ve dava adam sıfatı ona bir mezhebin kurucusu olma imkanlarını sunarken, davasını farklı İslâm beldelerine aktarmada yardımcı olacak dâileri edinebilmesini sağlamıştır. Nitekim Vâsıl b. Atâ, daha hayatta iken Mu'tezile bir çok İslâm beldesinde yayılma başarısını gösterebilmiştir.⁴⁰ Vâsıl b. Atâ H. 131 senesinde Basra'da vefat etmiştir.⁴¹

³⁴ Kādî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizal*, 163.

³⁵ Bir rivayete göre Vâsıl b. Atâ bir gurup arkadaşı ile bir yolculuğunda yollarına Haricîlerin çıkacağını anlarlar. Tehlikeyi sezen Vâsıl, yol arkadaşlarına “onlarla başa çıkmak sizin işiniz değil. Onları bana bırakın” der. Teklifi severek kabul eden arkadaşları “istediğin gibi olsun” dediler. Vâsıl b. Atâ kafilenin lideri olarak öne çıkınca Haricîler, “sen ve arkadaşların kimlersiniz?” diye sorunca o, “eman dileyen müşrikleriz. Allah'ın buyruklarını bilmek için Allah'ın kelamını öğrenmek istiyoruz” deyince onlarda “size eman verildi”. Dediler. Vâsıl “o halde bizlere öğretin” deyince onlarda dini anlayışlarını öğretmeye başladılar. Vâsıl, “tamam. Ben ve arkadaşlarım bunları kabul ettik” deyince onlar o halde bizimle kalın çünkü sizler artık kardeşlerimizsiniz” dediler. Bunun üzerine Vâsıl “yapmamalısınız zira yüce Allah şöyle buyuruyor “Ve eğer müşriklerden biri senden aman dilerse, Allah'ın kelâmını işitip dinleyinceye kadar ona aman ver, sonra (Müslüman olmazsa) onu güven içinde bulunacağı bir yere ulaştır...”(tevbe/6) diyerek bu konudaki Yüce Allah'ın hükmünü hatırlattı ve onlardan güven içerisinde gidecekleri yere götürülmelerini istedi. Bunun üzerine birbirlerine bakışan Haricîler “sen haklısın dilediğin gibi olsun” diyerek onlara gidecekleri yere kadar refakat ettiler. Müberred, *el-Kâmil*, 3: 122, 123; İbnü'n- Nedîm, *el-Fihrist*, 251; Şerif Mutraza, *Emâli*, 1: 168; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6: 7.

³⁶ Kādî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizal*, 240.

³⁷ Raşit HAYyun, *el-Mu'tezile: Basra, Bağdat*, 70-71.

³⁸ Kādî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizal*, 299; Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1: 40; İbnü'l Murtaza, *el-Munye ve'l-emel*, 41.; El-Kâsimî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî, *Tarihu'l-Cehmiyye vel-Mu'tezile*, (Beyrut: Muessesetu'r-Rirase, 1979), 11.

³⁹ Kādî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizal*, 234.

⁴⁰ Ka'bî, *Babu Zikri'l- Mu'tezile*, 66,67; Kādî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizal*, 240; Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 60; Neşvân Himyerî, *el-Hurul'l-îyn*, 265,266.

⁴¹ İbnü'n- Nedîm, *el-Fihrist*, 251.

2. HZ. OSMAN'IN ÖLDÜRÜLMESİ VE CEMEL SAVAŞI

2.1. Hz. Osman'ın Öldürülmesi Hadisesi

Hz. Osman'ın (ö. 35/656) ikinci altı yıllık dönemlerindeki uygulamaları ile bağlantılı olarak ortaya çıkan isyan hareketi sonucunda öldürülmesi hadisesi Müslümanların maddi ve fikri hayatında önemli sonuçlar doğurmuştur.⁴² Zira Hz. Osman'ın öldürülmesi bir yönü ile Cemel ve Sıffin savaşları gibi Müslümanlar açısından ağır neticeler üreten savaşları tetiklerken diğer taraftan “mürtekb-i kepire” ve “iman-amel” gibi konuların tartışılmasına sebebiyet vermiştir. Müslüman toplum bu hadiseden sonra siyasi ve coğrafi olarak bölünerek belli bir dönem birden fazla kişinin yönetimi altında dâhili çekişmeler ile uğraşmak durumunda kalmış, fikirsel ayrılıklar sonucu olarak da İslâm düşüncesinde fırka ve mezhepler ortaya çıkmaya başlamıştır.⁴³

Hz. Osman'ın on iki yıl süren hilâfet döneminin özellikle son altı yılı kargaşa içinde geçmiştir. İslâm toplumunda infiâllere sebep görülen âmillerin, Halifenin idari görevlerde akrabalarını öncelmesi, bazı vâlilerinin dini hassasiyetleri gözetmeme ve mal edinmede yolsuzluklara bulaşmalarına karşın kamuoyunun beklentilerini karşılayacak etkin tedbirler geliştirmemesi, fetihlerin duraklamasıyla birlikte ganimet gelirlerinin azalması ile garnizon şehirlerinde yaşayan muharip sınıfın maaşlarının ödenmesinde sıkıntıların yaşanması, gelirlerin dağıtımında Kureyş kabilesinin kendilerini imtiyazlı görmesinin diğer kabilelerde tepki ile karşılanması ve bunun cahiliye dönemi kabilecilik anlayışının körüklenmesi,⁴⁴ kökleri İslâm öncesi döneme uzanan Emevî-Hâşimî rekabeti,⁴⁵ Sakife hadisesinden sonra yeraltına çekilmiş al-i beyt taraftarlığının kendisini göstermeye başlaması ve Abdullah b. Sebe, Zü'l Hüveysira et-Temimi ve Hurkus b. Züheyr gibi bazı kimselerin bu kargaşa zeminini Müslümanlar arasında fitne çıkarmak için kullanmaları şeklindeki sebepler olduğu ileri sürülmüştür.⁴⁶

Hz. Osman'a karşı itiraz cephesi genişleyerek başta Kûfe olmak üzere Basra ve Mısır şehirlerinde kitle hareketine dönüşmeye başlamıştır.⁴⁷ En son bir isyan hareketine dönüşen itirazlar Medine'de halifenin evinin muhasaraya alınması noktasına ulaşmıştır. Nihai noktada isyancı guruplar Hz. Osman'ın hilafetten çekilmesini talep etmişlerdir.⁴⁸ Hz. Osman'ın bu kriz sürecini etkin yönetememesi ise olayların iyice

⁴² Kādî Abdülcebbar, *Fadlu'l-İ'tizal*, 142; Abdülhakîm Belba', *Edebu'l-Mu'tezile ilâ Nihâyeti'l-Karni'r-Râbi el-Hicrî*, 3. bs. (Kahire: Daru'l-Nahda, ts.), 18.

⁴³ Kādî Abdülcebbar, *Fadlu'l-İ'tizal*, 142

⁴⁴ İbn Ebü'l-Hadîd, Ebü Hâmid İzzüddîn Abdülhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el-Medâinî, *Şerh Nehcu'l-belağ*, 1. bs., (Bağdat: Daru'l-Kitabi'l-Arabiyye, 2007), 1(1-2): 306.

⁴⁵ Muhammed Halil Ez-Zeyn, *Tarihu'l-Firaki'l-İslamiyye*, 2. Baskı, (Beyrut :Muessestu'l İlmi li'l-Matbuât, 1985), 38; Mehmet Çelik, “İslâm Tarihinde Dinin Politikaya Alet Edilmesinin İlk Örnekleri”, *FÜSBD*. 10/1 (Elazığ 2003):33.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-tarih*, thk., Ebi'l-Fida Abdullah Kadî, (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 3:46 ; İbn Haldûn, Ebü Zeyd Veliiyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *Tarihu'l-İbn Haldun (Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemâni'l-İber) ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fi eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âsarâhüm min-zevi's-sulâtâni'l-ekber)*, (Beyrut: Daru'l-Fikr, 2001) 2: 586-587.

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 46 v.d.; İbn Kesîr, *el-Bidaye*, 10: 344; Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Tarihu't-Taberî (Tarihu'r-Rüsul ve'l-Mülûk)*, thk., Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, 2. Baskı, (Kahire: Daru'l-Meârif, 1967), 4: 396.

⁴⁸ İbn Haldûn, *et-Tarih*, 2: 93 vd.

çığırından çıkmasına sebep olmuştur. Bunun neticesine Medine halkı ve başta sahabenin önde gelenleri de Hz. Osman'dan desteğini çekme durumunda kalmışlardır.⁴⁹ Hz. Osman'ın destek istediği Şam Vâlisi Muaviye'nin (ö. 60/680) de Medine yakınlarına kadar gelip duruma müdahale etmediği ileri sürülmüştür.⁵⁰ Nihai olarak isyancı bir gurup muhasara altında tuttıkları Hz. Osman'ın evine girerek onu öldürmüşlerdir.⁵¹ Hz. Osman'ın öngörülemeyen bu şekildeki öldürülüşü⁵² sahabe büyük üzüntü sebebi olmuştur. Her ne kadar Âmmâr b. Yâsir, Abdullah b. Ömer ve diğer bazı sahabelerin Hz. Osman'ın görevi bırakması ile ilgili beklentisi olmuşsa da hiçbir sahabe onun öldürülmesine razı olmamış ve bunu yapanları tel'in etmiştir.⁵³

2.2. Cemel Vâkası

Muharebenin Hz. Aişe'nin (ö. 58/678) bindiği devesi etrafında yoğun olarak meydana gelmesinden Cemel savaşı ismini alan vâka, Müslüman toplumdan iki büyük tarafın birbirlerine karşı kılıç kullandıkları ilk büyük muharebe olarak görülmüştür.⁵⁴ Hz. Osman öldürülünce ortaya çıkan iktidar boşluğunu hemen ortadan kaldırmak için aralarında Talha b. Übeydullah (ö. 36/656) ve Zübeyir b. Avvâm'ın (ö. 36/656) da bulunduğu Ensâr ve Muhacir sahabelerden ileri gelen bir gurup Ali b. Ebû Talib'e (ö. 40/661) gelip ümmetin bir imama ihtiyacının olduğu ve ona biât etmek istediklerini ifade etmişlerdir. Hz. Ali, kendisine ihtiyaçlarının olmadığını ve seçecekleri kişiye biât edip ona yardımcı olacağını belirtmişse de kendisi için yapılan ısrarlar sonucunda halife seçilmiş ve biâtları kabul etmiştir.⁵⁵

Hz. Ali halife seçildikten hemen sonra bir yandan Hz. Osman'ın katillerinin bulunup cezalandırılması ile uğraşırken diğer taraftan Medine dışındaki şehirlerden de biâtın alınması ve siyasi otoritenin egemen kılınması çabası içerisine girmiştir. Birinci problem ile ilgili olarak öncelikle Hz. Osman'ın katillerinin tespit edilmesi icap etmiştir. Ancak bu hadisede olayın faillerinin korunması maksadı ile Hz. Osman'ın öldürülmesi isyancıların tamamı tarafından sahiplenildiğinden, katillerin kısa süre içerisinde birebir tespit edilmesi mümkün olamamıştır. Hz. Ali, Medine'nin kontrolünü tamamen ele geçiren bu isyancı gurupla hemen başa çıkamayacağını anlayınca siyasi hakimiyetini tamamen sağlamak için ortalığın yatışmasını beklemiştir.⁵⁶

⁴⁹ İbnül-Esîr, *el-Kâmil*, 3:57; İbn ebü'l- Hadîd, *Şerhu nehcu'l-belağ*e, 1(1-2):318.

⁵⁰ İbn Esîr, *el-Kâmil*, 3: 61; İbn Ebi Hadid, *Şerh Nehcu'l-Belağ*e, 1(1-2): 313.

⁵¹ İbn Esir, *El-Kamil*, 3: 59; İbn ebi Hadid, *Şerh Nehcu'l-Belağ*e, 1(1-2): 315; Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *el-Muhtasar fi-ahbâri'l-Beşer*, Thk. Seyyid, Muhammed Abdullatif el-Hatip ve diğerleri, 1. bs., Matbaatu'l-Hüsyeniyye el-Mısıriyye, b.y., ts., 1: 69 vd.

⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 46 v.d İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 44 ;Taberî, *Tarihi-l Umem ve'l-Muluk.*, 4: 396.

⁵³ İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Fasl fi'l-mîlel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, thk., Muhammed İbrahim Nasr, Abdurrahman Umeyre, (Beirut: Daru'l-Ciyl, ts.), 4: 239; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 45.

⁵⁴ Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî. *Evâil*. thk. Velid Kassâb, Muhammed el-Mısıri. 2. Baskı, (Riyad: Daru'l-Ulum, 1981), 1: 275.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 81; İbn Ebü'l Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belağ*e, 4: 23; Ebü'l-Fida, *Muhtasar fi-tarihi'l-İslâm*, 1:170 vd; İbn Haldun, *Mukaddime*, 2: 602; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Tarihu't-Taberî (Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk)*, thk., Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, 2. baskı, (Kahire: Daru'l-Meârif, 1967), 4: 427 vd.

⁵⁶ Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî, *el-Ahbâratü't-Tivâl*, Nşr., Abdülmün'im Amir , (Kahire: Menşurat Şerif Radi, 1960), 163; İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 243.

Diğer taraftan Hz. Ali, bütün vâlilerden daha biât alamadan Hz. Aişe ile Basra ve Kufe vâliliğini isteyen ve Hz. Ali'ye biât ettikten sonra bundan cayan Talha b. Übeydullah ve Zübeyir b. Avvâm'ın başını çektiği yeni bir muhalif zümre ortaya çıkmıştır.⁵⁷ Bu yeni muhalif gurup acil olarak Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını talep etmişlerdir. Ayrıca Medine'deki Ümeyye oğulları ile Basra ve Kufe'deki Ümeyye oğullarına mensup eski vâliler beraberlerinde getirdikleri beytü'l-maldaki silah ve paralar ile Hz. Aişe'nin başını çektiği muhalefete katılmışlardır. Bu yeni muhalif kanadın Hz. Osman'ın Basra vâlisi Abdullah b. Âmir'in ısrarı ile Basra'ya gitmeye karar vermesi, Hz. Ali'yi bunlara karşı harekete geçmeye mecbur bırakmıştır.⁵⁸

Hz. Ali, kendisine isyan eden gruba karşı Basra'ya doğru hareket etmiş ve onları kendilerine elçi olarak gönderdiği Ka'ka' b. Amr (ö. 40/660) ile uzlaşmaya davet etmiştir. Elçi, Hz. Aişe, Talha ve Zübeyir ile görüşmüş, kendilerini, Hz. Ali'nin halifeliği etrafında toplandıkları takdirde katilleri cezalandırmanın kolaylıkla mümkün olabileceği yolunda ikna etmeye çalışmıştır.⁵⁹ Karşı taraf da halifenin bu görüşte olması durumunda barışı kabul edebileceklerini bildirmişlerdir.⁶⁰ Bu süre zarfında Basra'ya doğru ilerleyen Hz. Ali, Basra önlerine kadar gelmiş ve Zaviyye diye isimlendirilen mevkiye konaklamıştır. Bu hali ile de İki tarafın ordusu birbirine yaklaşmış ve karşı karşıya konumlanmıştır. Hz. Ali de bizzat Talha ve Zübeyir ile görüşme imkanını bulup bu görüşmeden olumlu sonuç almıştır.⁶¹ Durum uzlaşmaya varmış görünüyorken iki tarafın liderlerinin kontrolü dışında iki gurup arasında çarpışmalar baş göstermiştir. Rivayetlerde savaşı başlatanların Hz. Osman'ın öldürülmesine iştirak edenlerden bir grup olduğu, bu gurubun barışın sağlandığı takdirde cezalandırılacaklarından endişe duydukları ve savaşı başlattıkları belirtilmiştir.⁶²

Hz. Aişe ile Hz. Ali savaşı durdurmak için gayret sarf etmişlerse de çarpışmalar bütün şiddetiyle bir süreliğine devam etmiş ve Hz. Aişe'nin bindiği deve öldürülüp Hz. Aişe'nin savaş alanından uzaklaştırılması ile de savaş sona ermiştir.⁶³ Savaştan sonra Hz. Ali, hem Hz. Aişe'ye hem de onun yanında savaşa katılanlara son derece iyi davranmış onlara düşman muamelesinde bulunmamıştır. Savaşta ölen taraftarı ve muhalifi tüm Müslümanları bizzat defnettirmiş ve Basra'ya girmeden önce ordusuna yağmadan sakınmalarını ve kimseye dokunmamalarını emretmiştir.⁶⁴ Bu çarpışma, Müslümanların birliği ve devlet hakimiyetinin tesisi noktasında bir başarı sağlamışsa da her iki taraftan sayıları 10 bin civarı olduğu iddia edilen Müslüman bir topluluğun öldürülmesini de netice vermiştir.⁶⁵

⁵⁷ Nasr b. Müzahim, Ebü'l-Fazl Nasr b. Müzâhim b. Seyyâr el-Minkârî et-Temîmî, *Vâkatu's-Stiffîn*, thk., Abdusselam Muhammed Harun, 2. baskı., (Mısır: Matbaatu'l-Medenî, 1962), 30.

⁵⁸ Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzeli, *Muruc'z- zeheb ve meâdinu'l-cevher*, Yay. Hzr., Kemal Hasan Merî, (Beyrut: Mektebetu'l Asriyye, 2005), 2: 279-280; İbn Haldûn, *Tarihü'l-ibn Haldûn*, 2: 606 vd.

⁵⁹ Mes'ûdî, *Muruc'z- Zeheb*, 2: 283-284.

⁶⁰ Taberî, *Tarihu'l-umem ve'l-mulûk*, 4: 501.

⁶¹ İbn ebü'l- Hadîd, *Şerh nehcu'l-belağ*, 140.

⁶² İbn Hazm, *el-Fasl*, 4:239.

⁶³ Taberî, *Tarihu'l-umem ve'l-Mulûk*, 4: 532-534.

⁶⁴ İbn ebü'l-Hadid, *Şerh Nehcu'l-belağ*, 1(1-2): 157; Taberî, *Tarihu'l-umem ve'l-Mulûk*, 4: 538-539.

⁶⁵ Taberî, *Tarihu'l-umem ve'l-muluk*, 4: 539.

3. HZ. OSMAN'IN ÖLDÜRÜLMESİ HADİSESİ İLE CEMEL VÂKASININ TARTIŞMAYA MEVZU OLAN YÖNÜ

İslâm tarihinin erken döneminde meydana gelmiş Hz. Osman'ın öldürülmesi hadisesi ve bununla bağlantılı Cemel vâkası ve Siffin Savaşı, siyasal alan ile ilgili olarak ortaya çıkmış ve sonuçları itibarı ile inançsal boyuta dönüşen hadiseler olmuştur. Bilindiği üzere bu savaşlar -olaylarda münafıkların fitne ellerinin varlığı ile ilgili iddialar olsa da-⁶⁶ Müslümanların kendi aralarında vuku bulmuştur. Vâsıl b. Atâ, Hz. Osman'ın öldürülmesi hadisesi ile Cemel savaşına katılanlar ile ilgili hatalı taraf tayin etmekten kaçınmıştır.⁶⁷ Hz. Osman, meşru halife iken isyan hareketi sonucu kendi evinde bir grup Müslüman tarafından öldürülmüştür. Cemel Vâkasında ise halife seçilen Hz. Ali ve destekçileri, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması talebi üzerinden muhalefetlerini meşrulaştırmaya çalışan Hz. Peygamberin eşi Hz. Aişe ile sahabelerin önde gelenlerinden Talha ve Zübeyir'in başını çektiği grup ile savaşmıştır. Savaş her iki taraftan bir çok Müslümanın öldürülmesi ile neticelenmiştir. Hadiselerin sonucunda Müslüman kanının dökülmesi, bir gerçeklik olarak öldüren ya da öldürülenlerin Müslümanların olması, bir Müslüman'ın haksız yere öldürülmesinin dini literatürde "büyük Günah /kebire"⁶⁸ olarak addedilmesi hususları, Müslümanlar arasında hadiselerin sorumlularının kim olduğu dolayısı ile kimin haklı ya da haksız olduğu konularında tartışmaların çıkmasına sebebiyet vermiştir. Müslümanlar söz konusu meselelerde farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.⁶⁹

Dini mezheplerden Haricîlerin tamamı Hz. Osman'ı Yüce Allah'ın emrettikleri ile hükmetmediği gerekçesi ile küfre düştüğünü öne sürmüş, öldürülmesini yerinde bularak fâillerini ebrardan addetmiştir.⁷⁰ Müslümanların çoğunluğu ise Hz. Osman'ın meşru halife olmasından yola çıkarak onu öldürenleri tel'in etmiştir.⁷¹ Hz. Osman'ın isyan hadisesi esnasında yüz üstü bırakılıp isyancılara karşı desteklenmemesi, dolayısı ile öldürülmesine yol verilmesi noktasında Başta Hz. Ali ve sahabelerin önde gelenleri olarak Medine halkına bir sorumluluk ve vebal yüklenmiştir. Buna karşı ise itirazda bulunmuş ve sahabelerin önde gelenlerinden Hz. Ali'nin oğulları Hasan ile Hüseyin, Abdullah b. Zübeyir, Muhammed b. Talhâ, Ebû Hureyre, Abdullah b. Ömer başta olmak üzere yedi yüz dolayında sahabenin onu evinde himaye ettiği, hatta isyancılara karşı savaşmak istemelerine karşın Hz. Osman'ın onları caydırdığı ileri sürülmüştür.⁷²

Hz. Ali ve Cemel ashabı olarak tanımlanan muhalif gurup arasında meydana gelen Cemel vâkasında kimin haklı olduğu hususu da ihtilaf konusu olmuştur.⁷³ Zira Cemel Vak'ası neticeleri itibarı ile İslâm inanç sisteminde iman- küfrün sınırı, irade hürriyeti, kader gibi önemli problemlerin tartışma konusu haline getirilmesine tesir eden bir

⁶⁶ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1:28; İbn Haldûn, *Tarihü'l-İbn Haldûn*, 2: 587; Ahmet Emin, Ahmed Emîn b. İbrâhîm et-Tabbâh. *Fecru'l-İslâm*, 10. baskı. (Beyrut: Daru'l- Kitap el- Arabiyye, 1969), 276; Kevserî, Muhammed Zâhid, *Tebyini kezbi'l-mufterî fima Nusibe ile'l-imam ebi'l-Haseni'-Eşa'ri*, Tsn., Ebû'l-Kasım Ali b. El-Hasan b. Hibetullah b. Asakir ed- Dimeşkî, (Şam: Matbaatü'l- Tefvik,1928), 9 vd.

⁶⁷ İbn Hazm, *el-Fasl fi milel ven-nihâl*, 4: 234 vd; Heyyât, *el-İntisâr*, 97.

⁶⁸ Müslîm, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahih-i Müslim Haz.*, Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faribayî, 1. Baskı, (Riyad: Daru Tiybe, 2006), "Kitabü'l-İman", 38.

⁶⁹ Bağdâdî, *el-Fark*, 35.

⁷⁰ Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Firak*, s.73.

⁷¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, C.4, s.234, 239.

⁷² İbn Hazm, *el-Fasl*, C.4, s. 239.

⁷³ Bağdadi, *el-Fark*, s.35; İbn Hazm, *el- Fasl fi Milel ven-nihal*, c.4, s.233 vd.

hadise olmuştur.⁷⁴ İslâm tarihinde esas itibariyle siyasi olmakla birlikte çeşitli sebeplerle dini ve itikadî mesele haline getirilen olayların başlangıcı sayılabilecek olan Cemel Vak'ası, itikadî mezhepleri tarafından farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Bunlarda bazıları Hz. Ali'yi haklı görürken diğer bazıları Hz. Ali'yi haksız dolayısı ile muhaliflerini haklı bulmuştur.⁷⁵ Hz. Ali'nin muhalifleri, Cemel Savaşında Hz. Osman'ın kanını dava ettiklerinden, davalarının haklılık gerekçesini, Hz. Osman'ın haksız yere öldürülmüş olması ve onun katillerinden kıssasının istenilebilmesi hakkı ile delilenirmişlerdir. Bu tezlerine ayrıca Kur'an'dan iki ayeti⁷⁶ hüccet olarak ileri sürmüşlerdir. Hz. Osman'ın katilleri, Hz. Ali'nin safına karıştıklarından onu Hz. Osman'ın öldürülmesinde suç ortağı görmüş ve “zalimleri koruyan kişi ya zulümlerine ortaktır, ya da onlardan mazlumun hakkını almakta yetersiz kalmaktadır. Her iki durumda da bu kişinin imameti düşmekte ve onunla savaşılması gerekmektedir”, ayrıca “Hz. Osman'ın öldürülmesine sebep görülen hususlar bu günahattan daha az idi...”⁷⁷ benzeri bir çok argüman ileri sürmüşlerdir.

Buna karşılık Şia, Hz. Ali'ye karşı isyan edip onunla savaşan ve ondan hilafet hakkını men eden kimseleri küfür ile itham ederken bunlara karşılık Emevî ailesi taraftarları camilerde Hz. Âli'yi tel'in etmişlerdir. Diğer taraftan Haricîler Cemel vâkasında Hz. Aliye karşı savaşanları tekfir etmiş ve Hz. Âli'yi Cemel savaşı ile Tahkim hadisesini kabul edene kadar Sıffin savaşında haklı bulmuşlardır. Ehlişünnet ise Cemel ve Sıffin savaşlarına katılan tarafları Müslüman olarak tesmiye etmekle birlikte Hz. Aliye karşı savaşmışlarından dolayı onları “hatalı asiler” olarak tanımlamışlar ve onların bu hatalarından dolayı kâfir ya da fâsık olarak nitelendirilemeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Mürcie de bu savaşlardaki her iki tarafın iman sahibi kimseler olduklarını belirttikten sonra onlar ile ilgili hükmü ahirete bırakmıştır.⁷⁸

Vâkîfiyye olarak tabir edilen Sad b. Abi Vâkkas, Abdullah b. Ömer ve bunlara tabi olan diğer sahabeler bu meselede tarafsızlıklarını ilan etmiş ve bir hüküm bildirmekten kaçınmışlardır.⁷⁹ Bununla beraber bu yaklaşımı benimseyen kimseler Hz. Ali'nin adil, takva ehli, görevinin hakkını veren ve iyilik ile muamelede bulunan meşru halife olduğu belirtmişlerdir. Onların ifadelerine gören Hz. Aişe, Talha, Zübeyir ve onlar ile beraber olanların imam Ali'ye biât ettikleri gibi ona olan bağlılıklarını bozmamışlar ve aralarında başka bir imam seçip ona biât etmemişlerdir. Onların Basra'ya doğru yola çıkıp muhalefet etmeleri Hz. Ali'ye isyan edip onun ile savaşmak niyetinden öte, sadece haksız yere öldürülen Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmalarını sağlama amacı ile olmuştur. Benzer şekilde Hz. Ali de onlar ile savaşmak gibi bir amacın dışında muhalifleri ikna edip zorlu görevinde desteklerini sağlama ve ümmetin birliğini koruma gayesi ile Basra'ya gitmiştir. Ve savaş, taraflar bir araya gelip uzlaşmaları meydana geldiği zaman iradeleri dışında vuku bulmuştur. Bütün bu hususlar bu meselede tarafsız duranların gerekçeleri olarak ileri sürülmüştür.⁸⁰ Netice itibarı ile Ehlişünnet, her iki tarafın da mümin olduklarını ileri

⁷⁴ Şehristani, *el-Milel ve'n-nihal*, C., I, s.35.

⁷⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, c.4, s.234.

⁷⁶ Bknz, “...Bir kimse haksızlıkla öldürülürse velisine yetki verdik...” (İsra 8/ 33), “...İyilik ve takva yolunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın...”, (Maide 5/ 2).

⁷⁷ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 233 vd.

⁷⁸ Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Firak*, s.109; İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 233; Zühdi Carullah, *el-Mu'tezile Fikruhum ve Akâiduhum*, s.14.

⁷⁹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 233 vd.

⁸⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, c.4, s.238-239.

sürmekle beraber, Hz. Ali'nin onlar ile savaşmada haklı, muhaliflerinin ise hatalı asiler olarak görülmesi gerektiğini iddia etmişlerdir. Bu durumun ise hiçbir şekilde onların kâfir ya da fâsık olarak nitelendirilmesine sebep olamayacağını savunmuşlardır.⁸¹ Aksine onları tekfir edenlerin bu yaklaşımları ile kendilerinin küfre düştüklerini belirtmişlerdir.⁸²

Müslümanlar bu yaklaşımları ile söz konusu meselelerde derin ihtilaf içinde oldukları görülmektedir. Ve bu ihtilaf netice itibarı ile onların bölünmüşlüğünden ve kısır çekişmelere dalmasından başka bir şeye hizmet etmemiştir. Zira bu haliyle dini fırkalar, ümmetin ihtiyaç duyduğu uzlaşma ortamını sağlamaktan öte, siyasi cepheleşmeyi pekiştiren bir savrulmaya sebebiyet vermişlerdir. Nitekim İslâm toplumunun bu dönemde dini anlayışlar noktasında oldukça karmaşık bir görüntüye sahip olduğu bilinmektedir. Müslümanların nazarlarının bu türeden ihtilaflar ile meşgul olması, onlar için göz ardı edilemeyecek İslâm dinini insanlara ulaştırma ve dini âkideyi savunma misyonunun gündemden düşmesine hizmet etmiştir.⁸³

3.1. Vâsıl b. Atâ'nın Meselelere Yaklaşımı

Vâsıl b. Atâ'nın yaşadığı dönemde dini fırkalar ile Müslüman kanaat önderlerinin problem alanlarına yaklaşımı tarzı bu türden bir görüntüyü verirken o bu ihtilafli meselelerde özgün görüşler ileri sürmüştür.⁸⁴ O, bu meseledeki görüşünü ortaya koymak için Mürtekib-i kebire için geliştirdiği "metodu" bu meseledeki ihtilafa da uyarlayarak kendine has bir yaklaşım tarzı ortaya koymuştur.⁸⁵

Vâsıl b. Atâ, Hz. Osman'ın öldürülmesi meselesinde onu öldüren ve onu yüzüstü bırakıp ona yardım etmeyenler için tevakkuf edip hüküm beyan etmekten kaçınmıştır. Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât Vâsıl b. Atâ'nın bu yaklaşımını "şüpheli durumlarda çekimser kalma" olarak tanımlamış ve onun bu tutumunu vera' sahibi âlimlerin tavrı olarak nitelmiştir.⁸⁶ Şehristânî de bu meselede onun: "muhakkak ki taraflardan birisi hatalı ve bu hatası sebebi ile de fâsıktır. Bununla beraber hangi tarafın hatalı olduğunu tayin etme imkânı bulunmamaktadır." dediğini aktarmış ve fâsık kimsenin şahitliğinin kabul edilmemesi kaidesi esasınca ayrıca her iki guruptan birilerinin kaçınılmaz olarak fâsık olması gerektiği gerçeğinden hareketle dinen her iki tarafın da şahitlikleri kabul edilmez" kaydına yer vermiştir.⁸⁷

Cemel Vâkası ile ilgili olarak da Vâsıl b. Atâ'nın kimin haklı olduğunu beyan etmekten kaçınarak "her iki taraftan birisi hatalıdır. Ancak hatalı olan tarafın hangi taraf olduğunu bilemeyiz" demiştir. Bu yaklaşımı ile Vâsıl b. Atâ, gerek Hz. Ali ve taraftarları ve gerekse Ashabu'l-Cemel olarak da bilinen Hz. Aişe ve taraftarlarının fâsık olabilmesine yol vermiştir.⁸⁸ Bundan kaynaklı olarak da her iki taraftan kimselerin örneğin Hz. Ali ile Talha, ya da Hz. Ali ile Zübeyir veyahut Hz. Ali taraftarlarından bir adam ile cemel ashabından bir adamın bir meselede ittifak ederek şahitlik etmeleri durumunda onların şahitliklerinin muteber olmayacağını ileri sürmüştür. Bu yaklaşımına da "mütelâinlerin" durumunu gerekçe olarak ileri

⁸¹ Bağdadi, *el-Fark*, 109.

⁸² Bağdâdî, *el-Fark*, 110.

⁸³ Zühdfî Cârullah, *el-Mu'tezile*, 18 vd.

⁸⁴ Bağdâdî, *el-Fark*, 109; Zühdfî Cârullah, *el-Mu'tezile Fikruhum ve Akâiduhum*, 19.

⁸⁵ Zühdfî Cârullah, *el-Mu'tezile Fikruhum ve Akâiduhum*, 18.

⁸⁶ Heyyât, *el-İntisar*, 97.

⁸⁷ Şehristânî, *el-Milel ven-nihal*, 1: 63, 133.

⁸⁸ Bu yaklaşımı sebebi ile Vâsıl b. Atâ Şîa tarafından eleştirilmiş ve hicvedilerek yerilmiştir. Bk. Bağdâdî, *el-Fark*, 109.

sürmüştür. Zira mütelâinlerden⁸⁹ birisinin mutlak manada fâsık olduğu bilindiğinden ve bu kişi tayin edilemediğinden usul-i dinde her ikisinin de şahitlikleri reddedilmektedir.⁹⁰

Görüldüğü üzere Vâsıl b. Atâ Müslümanların bir birlerini öldürmelerini büyük günahtan addederek bunu “fısk” olarak nitelemiştir. Ancak söz konusu hadiselerde hatalı tarafı dolayısı ile fâsık kimseyi belirtmekten kaçınmıştır.

Aşırı görüşlerin ileri sürüldüğü bu meselelerde Vâsıl b. Atâ'nın tutumu daha çok bu meselelere fazla dalmama şeklinde ortaya çıkmıştır. Zira o, Hz. Osman'ın öldürülmesi hadisesi ile Cemel Vâkasına iştirak etme ile büyük günah irtikap etmiş kimseler ile ilgili meselelerde benzer bir tavır ortaya koymuştur. Söz konusu olaylarda öldürme hadiseleri yaşandığı için bununla ilgili bir tavır ortaya koyup sorumluları için fık nitelemesinde bulunmuştur. Çünkü müslümanların birbirlerinin kanlarını akıttıkları bu hadiselerde her iki taraf da haklı olamayacağı ve bir taraf kaçınılmaz olarak hatalı olacağına göre, bunun dini ahkamda bir karşılığının olması gerekmiştir. Her iki taraftan da öldürme ve öldürülme hadiseleri meydana geldiğinden ve kimin hatalı ya da haklı olduğu hususunun tayininin müşkül bir hal almasından hatalı taraf tayin edilememiştir. Görünürde bu sebepten kaynaklı olarak Vâsıl b. Atâ'nın tavrı netice itibarı ile tarafsız bir noktaya gelmiştir. Bu yaklaşım aynı zamanda ümmet nezdinde uzlaşıcı ve dahili kısır çekişmelere dalmaktan kaçınan bir mahiyet arzemiştir.

Vâsıl b. Atâ'nın temel ihtilaf alanlarında bu tarz bir yaklaşımı benimsemesinde onun elinin altında yetiştiği ilk hocası Ebû Haşim Abdullah'ın Kardeşi Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'den etkilenmiş olması muhtemel görünmektedir. Kaynakların aktardığı şekli ile Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye'nin Hz. Osman öldürülmesi vâkası ile Cemel Savaşına katılanlar ile ilgili hüküm beyan etmekten kaçındığı rivayet edilmiştir. O, bu meselelerde taraflardan birisine karşı durmadığı gibi onlardan herhangi birisini de desteklememiştir. Hatta onun bu tutumu Babası Muhammed ibn Hanefiyye'ye ulaştığında kendisini döverek kafasını yarmış ve ona “Atan Hz. Ali'yi sahiplenmediğinden sana yazıklar olsun” diyerek kendisini azarlamıştır.⁹¹ Vâsıl b. Atâ da Hz. Osman'ın öldürülmesi ve Cemal vâkası tarafları hakkında hüküm beyan etmekten kaçınma ile benzer bir tavır sergilemiştir.

4. VÂSIL B. ATÂ'NIN MESELELERE YAKLAŞIMINDA BELİRLEYİCİ OLAN ÂMİLLER

Vâsıl b. Atâ'nın bu meselelere yaklaşımında bazı temel hususların ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlardan ilki, hadiseler neticesinde meydana gelen Müslümanların birbirlerini öldürme gerçekliğini dinin ruhuna uygun bir formda tanımlayabilme, ikinci olarak fıkirselsel olarak oldukça ayrılmış olan İslâm toplumunu, olabildiğince bu ihtilafli ve kısır tartışma alanlarının girdabından kurtarma ayrıca İslam dinini yeni muhataplara ulaştırılma ile dini akideyi fethedilen coğrafyalarda yaşayan toplumlara

⁸⁹ Bknz. Râgib el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgib el-İsfahânî, *el-Mufredât fi garibi'l-Kur'ân*, Thk., Muhammed Seyyid Geylanî, (Beirut: Daru'l-Ma'rife, ts.), 45.

⁹⁰ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 109; İbn Hazm, *el-Fasl*, 4: 233; Şehtistani, *el-Milel ven-nihal*, 1:63; Fahreddin er-Râzî, Ebü Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *İ'tikâdâtü firâki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*, haz., Alî Sâmî Neşşâr, (Beirut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1982), 40; Zehebî, *Mizanu'l-i'tidal*, 7:118.

⁹¹ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, 12: 554-555.

benimsetme ya da karşı itirazlara karşı savunma gayesine imkan oluşturma Vâsıl b. Âta'nın bu yaklaşımının ortaya çıkan gerekçeleri olmuştur.

Vâsıl b. Atâ birinci husus ile ilgili olarak bu hadiselere dair gerek "kâfir" görme gerekse kimseye sorumluluk çıkarmayan, Müslüman kanı dökmenin dini sorumluluğunu görmezden gelme anlamına gelebilecek "tam mümin olarak niteleme" yaklaşımlarına katılmamıştır. O, ifrat ve tefrit olarak nitelenebilecek bu aşırı yorumlara karşın "fisk" yaklaşımını ortaya koymuştur. Vâsıl b. Atâ büyük günah işleyen için kullandığı fisk kavramını dini naslar ile delillendirdiği gibi ayrıca bunu ümmetin "icmâi" olarak görmüştür.⁹²

İkinci husus ile ilgili ise mevzubahis problem alanlarına dair o gün ileri sürülen fikirlerin tamamı uç noktalarda yer alıp ümmet arasında bir vasat oluşturmaktan uzak bir görüntü vermiştir. Müslümanların yaşadıkları bu fikirsel ve itikâdi problemleri bilen ve bu durumun İslâm toplumuna çıkardığı maliyetin farkında olan Mu'tezilenin kurucu imamı Vâsıl b. Atâ, bu problem alanların her birisi ile ilgili kutuplaştırıcı ve çatışmacı olmaktan kaçınan; uzlaşmacı ve vasatçı bir yaklaşım tarzı ortaya koymuştur.⁹³

Ayrıca onun bu ihtilafli alanlara yaklaşımının, İslâm inancı için tehlike oluşturan dışsal faktörlere karşı dini akideyi savunma ile ilgili hassasiyetinden kaynaklandığını da göstermektedir. Zira İslâm toplumunun o zamanki şartlarda hilafet meselesi ve bununla ilgili ortaya çıkan ihtilaf alanlarında dâhili çekişmeler yaşayıp imkanlarını kendi aralarında tükettikleri bilinmektedir. Vâsıl b. Atâ ise bu dâhili ihtilaf alanlarına mümkün olduğu kadar dalmamak, siyasi kutuplaşmalardan uzak durmak ve haricî tehlikelere karşı İslâm akidesini savunmak gayesini gütmüştür.⁹⁴ Onun İslam akidesini savunma temelinde gerek bizatihi ve gerekse dâileri vasıtası ile ortaya koyduğu çaba bu hassasiyetini açıkça ortaya koymuş ve dini ihtilaf alanlarına yaklaşımında belirleyici bir etken olmuştur.

SONUÇ

Hiz. Osman'ın ikinci altı yıllık döneminde ortaya çıkan ve kısmen halifenin uygulamaları ile de bağlantılı olan problemler Hiz. Osman'ın öldürülmesi ile sonuçlanırken, hemen sonrasında vuku bulan Cemel savaşında da Müslümanlar birbirlerine kılıç çekmiş ve Müslüman kanı dökülmüştür. Bu savaşlarda Müslümanlarının kanının dökülmesinin ortaya çıkardığı sorumluluk kimin hatalı ya da haksız olduğu tartışmasını kaçınılmaz kılmıştır. Bu çerçevede yürütülen tartışmalarda farklı tezler ileri sürülmüştür. Bu çerçevede ortaya çıkan eğilimlerden bazıları her iki tarafı da Müslüman kabul edip onlar ile ilgili hükmü Yüce Allah'a bırakıp bir çeşit hükümsüzlük tavrını benimserken, diğer bazıları ise karşılıklı tekfire varan aşırılıklar ile birbirlerini suçlamışlardır.

Vâsıl b. Atâ'nın bu meselelere yaklaşımı ise daha farklı bir şekilde ortaya çıkmıştır. O, söz konusu iki hadisede Müslümanların birbirlerini öldürmesi fiilini "büyük günah" addederek bu cürmü işlemeyi "fisk" olarak nitelemiş, fâiline fâsık demiştir.

⁹² Hayyât, *el-İntisâr*, 153,154; Şerîf Murtazâ, *Emâlî*, 1: 63; İbnü'l- Murtazâ, *el-Munye ve'l-Emel*, 39-40.

⁹³ Bedevî, Abdurrahman Bedevî, *Turasu'l-Yunani Fi Hadareti'l-İslâmi*, 2. bs., (b.y., Mektebetu'n-Nehdeti'l-Mısriyye, 1946),1 84-185.

⁹⁴ Zühdi Cârullah, *el-Mu'tezile Fikruhum ve Akâiduhum*, 9-20; Reşîd el-Hayyun, *Mu'tezile: el-Basra ve'l-Bağdât*, 75 vd.

Ancak kimin fâsık olduğu hususunu belirtmekten imtina etmiştir. Zira ona göre bu hâdiselede kimin hatalı olduğu noktasının tespit edilmesi mümkün olamamıştır. O, bu yaklaşımı ile dini açıdan naslar ile tutarlı ve icmaı esas alan bir tanımlama içerisine girerken diğer taraftan hatalı tarafı belirtmekten kaçınarak siyaseten tarafsızlık olarak nitelenebilecek bir tutum ortaya koymuştur. Bu tutumu ile de kısır çekişmelerden yüz çevirip dinin maslahatını gözeterek, islami akideyi savunma şeklinde yüce bir ideali maksat edindiğini göstermek istemiştir. Dolayısı ile Vâsıl b. Atâ'nın bu yaklaşımı, ihtilafli bir meselede salt bir hüküm beyan etmenin ötesine İslâm akidesi ve toplumunun maslahatını gözetken bir yaklaşım olmuştur.

KAYNAKÇA

Ku'ran-ı Kerim, 10. baskı Ankara: DİBY, 2013.

Abdülhâkim Belba'. *Edebu'l-Mu'tezile İlâ Nihâyeti'l-Karni'r-Râbi El-Hicrî*. 3. baskı Kahire: Daru'l-Nahdâ, ts.

Ahmet Emîn, Ahmed Emîn b. İbrâhîm et-Tabbâh. *Fecru'l-İslâm*. 10. baskı. Beyrut: Daru'l- Kitap el- Arabiyye, 1969.

Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî. *Evâil*. Thk. Velid Kassâb, Muhammed el-Mısırî. 2. bs. Riyad: Daru'l-Ulum, 1401/1981.

Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâd. *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Osman Hüseyin. Kahire: Mektebetü'l-İbn-İ Sina, ts.

Bedevî, Abdurrahman, *Turasu'l-Yunani Fi Hadareti'l-İslâmi*. 2. baskı. b.y.: Mektebetu'n-Nehdeti'l-Miriyye, 1946.

Câhîz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî. *el-Beyân ve't-Tebyîn*. thk. Abduselam Muhammed Harun, 7. baskı. Kahire: Mektebetu'l-Hanci, 1418/1998.

Çelik, Mehmet. "İslâm Tarihinde Dinin Politikaya Alet Edilmesinin İlk Örnekleri". *FÜSBD*. 10/1 (Elazığ 2003): 24-49.

Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî. *el-Ahbâratü't-Tivâl*. B.y.: Menşurat Şerif Radi, ts.

Ebü'l-Ferec İsfahânî, Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî. *Mekâtîlü't-Tâlibiyyîn*. Thk., Seyyid Ahmet Sagar, Menşurat şerif Radî, 2. bs., Kum: 1416/1995.

Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *el-Muhtasar fi-ahbâri'l-Beşer*, thk. Seyyid Muhammed Abdullatif el-Hatip ve diğerleri. 1. Baskı. b.y.: Matbaatu'l-Hüsyeniyye el-Mısriyye, ts.

El-Kâsimî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım ed-Dımaşkî. *Tarihu'l-Cehmiyye vel-Mu'tezil.*, Beyrut: Muessesetu'r-Rirase, 1979.

El-Makrizî, Takiyuddin, Eba Abbas B. Ali. *Kitabu'l- Mevâiz ve'l-i'tibar bi zikri el-Hitat ve'l- âsâr*. Beyrut: Daru's-Sadr, ts.

Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî. *İ'tikâdâtü firâki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*. haz., Alî Sâmi Neşşâr, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1402/1982.

- Hayyât, Ebü'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Hayyât. *el-İntisar ve'r-redd âla ibn-i Ravendî el-mülhîd*. thk. Niyberg. 2. Bakı. Beyrut: Daru'l-Arabiyeti li'l-Kitap, 1413/1993.
- Husrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî b. (İbrâhîm b.) Temîm el-Ensârî el-Fihrî el-Husrî. *Zehrü'l-âdâb*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. 4. Baskı. Beyrut: Daru'l-Cıl, ts.
- İbn Ebü'l-Hadîd, Ebû Hâmid İzzüddîn Abdülhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el-Medâinî. *Şerhu Nehci'l-belâge*. 1. bs., Bağdat: Daru'l-Kitabi'l-Arabiyye, 1468/2007.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Tarihu'l-İbn Haldun (Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemâni'l-İber) ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-ḥaber fî eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âşarahüm min-zevi's-sultâni'l-ekber)*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1421/2001.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimma şebete bi'n-naql evi's-semâ' ev eşbetehü'l-'ayân*. Thk., İhssan Abbas, Beyrut: Dâru Sâdr, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*. thk. Muhammed İbrahim Nasr, Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Daru'l-Ciyl, ts.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî. *el-bidâye ve'n-Nihaye*. Thk., Abdullah b. Abdulmuhsin Et-Türkî. 1. Baskı. Cize: Daru'l-Hicr, 1417/1997.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Kitabu't-Tabaka'l-kebîr*. Thk., Ali Muhammed Amir. Kahire: Mektebetu'l-Hânci, ts.
- İbnü'l- Murtazâ, el-Mehdî-Lidînilâh Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, *Tabakatu'l Mu'tezile*. Thk., Susanna Diwald- Wizer, 2. Baskı. Beyrut: y.y., 1407/1987.
- İbnü'l- Murtazâ, el-Mehdî-Lidînilâh Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ. *Babu zikri'l-Mu'tezile min el-Munye vel-Emel fî şerhi Kitabi el-Milel ve'n-Nihal*. Abdulkahir- tsh., T. W. Arnold, Haydarabad: Daru'l-Maarif, 1898.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kamil fî't-tarih*. Thk., Ebi'l-Fida Abdullah Kadî. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1407/1987.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm. Kâhire: Matbaatu'l-İstikâme, 1929.
- İpek, Muhammed Selim. *Vâsil B. Atâ'nin "Ra" Siz Hutbesi*. JASSS. (Bahar/2 2015): 199-204.
- Josef Van Ess, "İslâm Kelamının Başlangıcı". Çev., Şaban Ali Düzgün. *AÜİFD*. 41/1 (Ankara 2000): 399-423.
- Kâ'bî, Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî. *Babu Zikru'l-Mu'tezile (Fazlü'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile* Kitabı kapsamında

- neşredilmiştir.). Thk., Fuad Seyyid. b.y.: Daru't-Tunusiyye, 1393/1974.
- Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kādî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Fazlü'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*. Thk., Fuâd Seyyid. b.y.: Daru't-Tunusiyye, 1393/1974.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Tebyini kezbi'l-mufterî fima Nusibe ile'l-imam ebi'l-Haseni'-Eşâ'ri*. Tsn., Ebü'l-Kasım Ali b. El-Hasan b. Hibetullah b. Asakir ed- Dimeşkî. Şam: Matbaatü'l- Tevfik, 1347/1928.
- Malatî, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Malatî et-Tarâifî el-Askalânî. *et-Tenbih ve'r- redd âla ehli ehvâ ve'l-bid'a*. thk., Muhammed Zinhum Muhammed Azb. 1. baskı., Kahire: Mektebetü'l-Medbulî, 1413/1993.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fi) zikri'l-ḥıtaṭ ve'l-âşâr*. Beyrut: Daru Sadr, ts.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî. *Muruc'z- zeheb ve meâdinu'l-cevher*. Yay. Hrz. Kemal Hasan Merî, Beyrut: Mektebetü'l Asriyye 1425/2005.
- Muhammed Halil ez-Zeyn, *Tarihu'l-Firaki'l-İslamiyye*. 2. baskı, Beyrut: Muessestu'l İlmi li'l-Matbuât, 1985.
- Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî. *El-Kâmil fi'l-edeb*. thk., Muhammed Ebü'l- Fadl İbrahim. 3. baskı. Kahire: Daru'l-Fikr Arabi, 1418/1997.
- Müslîm, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahih-i Müslim Haz.*, Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faribayî. 1. baskı, Riyad: Daru Tiybe, 1426/2006.
- Nasr B. Müzâhim, Ebü'l-Fazl Nasr b. Müzâhim b. Seyyâr el-Minkârî et-Temîmî. *Vâkatu's-Sıffîn*. Thk., Abdusselam Muhammed Harun 2. Baskı. Mısır: Matbaatu'l-Medenî, 1382/1962.
- Neşvân Himyerî, Ebû Saîd Neşvân b. Saîd (b. Neşvân) b. Sa'd b. Ebî Himyer b. Ubeydillâh el-Himyerî el-Yemenî. *el-Huru'l'îyn*. Thk., Kemal Mustafa, 2. Baskı, Beyrut: Daru'l-Âzal, 1985.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî. *el-Mufredât fi garîbi'l-Kur'ân*. thk., Muhammed Seyyid Geylanî. Beyrut: Daru'l-Marife, ts.
- Reşîd el-Hayyun, *Mu'tezile: el- Basra ve'l- Bağdât*. Daru'l- Hikme. London: 1997.
- Süleymân eş-Şevâşî, *Vâsıl. b. Atâ ve ârâuhu'l-Kelâmiyye*. b.y.: Daru'l-Arabiyyet li'l-kitab, 1993.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî. *el-Milel ve'n-Nihal*, Thk., Emir Ali Mehna. Ali Hasan Faûr, 3. Baskı. Beyrut: Daru'l-Meârif, 1414/1993.
- Şerîf el-Murtazâ, Ali b. Alemü'l-hüdâ Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî eş-Şerîf el-Murtazâ. *Emali'l-Murtazâ :Gureru'l-fevâid ve durerü'l-keîd*. Thk., Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim. b.y.: Daru'l-

İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1373/1954.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Tarihu't-Taberî (Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk)*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 2. baskı. Kahire: Daru'l-Meârif, 1119/1967.

Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Miftahu's-sa'âde ve misbahu's-siyâde*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmîye, 1405/1985.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed Muavved, Adil Ahmet Abdu'l-Mevcud, Abdu'l-Fettah Ebû Sinne. 1. baskı, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1416/1995.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-) meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdusselâm Tedmurî. 2. Baskı. Daru't-Lübnan: Turasu'l-Arabî, 1410/1990.

Zühdfî Cârullah, *el-Mu'tezile*. 2. baskı. Beyrut: el -Ehliyyetu l'n-Neşri ve't-Tevzî', 1974.